

İhsan Abidin Bey'in Gözlemlerine Göre Erzurum Vilayetinde Ziraat Hayatı

Agricultural Life in Erzurum Province According to the Observations of İhsan Abidin

Dr. Öğr. Üyesi

Selahattin TOZLU

Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Bölümü, Tarih Eğitimi Ana Bilim Dalı Erzurum TÜRKİYE
E-mail: stozlu69@gmail.com

Geliş Tarihi/Received: 3.9.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 14.12.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Selahattin TOZLU
stozlu69@gmail.com

Atrf /Cite this article:
Tozlu, S. (2024). İhsan Abidin Bey'in Gözlemlerine Göre Erzurum Vilayetinde Ziraat Hayatı. *ETÜT Dergisi*, 9, 140-157.

Öz

Bu çalışma, İhsan Abidin'in 1922-1927 yılları arasında altı yıl Anadolu'da yaptığı gözlemlerde Erzurum vilayetinin ziraatını içerir. Altı yıl boyunca yıllık izinlerini çalışarak geçiren İhsan Abidin, Anadolu ziraat hayatına ayırdığı üç ciltlik bir eser kaleme almıştır. Bu eser çok değerli gözlem ve derlemeleri ihtiva etmektedir. Üç ciltlik eserin her birinde Erzurum Vilayetine ilişkin bilgi vardır, ancak özellikle birinci ciltte Erzurum'a ait özel bir başlık bulunur. Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Erzurum vilayetinde ziraat ve hayvancılık hakkında bilgi verilmiştir. Hem bu kısım hem de diğer ilgili bilgiler bu yazıya alınmıştır. Genel ziraatın yanı sıra yöredeki hayvan ırkları ve bunların özellikleri ile ilgili derlemeleri ise çok ayrı değerdedir. Çalışmada Doğu Anadolu hayvancılığın neden önemli olduğu ve bölge için ehemmiyeti hakkında da bilgi verilmiştir. Çalışmada İhsan Abidin'in verdiği bilgilere derleme yoluyla elde edilen bilgiler de eklenmiştir. İhsan Abidin Bey'in bu çalışması Cumhuriyet idaresinin Anadolu'da yapacağı tarım ve hayvancılığı geliştirmek yönelik politikalar belirleme için hazırlanan bir ön rapor mahiyetindeydi. Rapordan elde edilen veriler neticesinde hayvan ve bitki ıslahında takip edilecek yola dair veriler sunulmuştur.

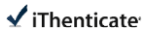
Anahtar Kelimeler: Erzurum Vilayeti, İhsan Abidin, Ziraat, Hayvancılık

Abstract

This study includes the agriculture of Erzurum province in the observations made by İhsan Abidin in Anatolia for six years between 1922 and 1927. İhsan Abidin, who spent his annual leaves for six years working, wrote a three-volume work devoted to Anatolian agricultural life. This work contains very valuable observations and compilations. There is information about Erzurum Province in each three-volume work, but especially in the first volume, there is a unique title for Erzurum. Information about agriculture and animal husbandry in Erzurum province, located in the Eastern Anatolia Region, is given. Both this section and other relevant details are included in this article. In addition to general agriculture, compilations of animal breeds in the region and their characteristics are of great value. The study also explains why Eastern Anatolian animal husbandry is essential for the area. The information obtained through compilation is also added to the information provided by İhsan Abidin in the study. This study by İhsan Abidin Bey was a preliminary report prepared to determine policies to be implemented by the Republic administration in Anatolia to develop agriculture and animal husbandry. As a result of the data obtained from the report, data on the path to be followed in animal and plant breeding were presented.

Keywords: Erzurum Province, İhsan Abidin, Agriculture, Animal Husbandry

This article checked by

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

“Bereket, bize felaket oldu”

Erzurumlu Çiftçi

“İktisat Vekâleti Müsteşarı” İhsan Abidin Bey¹, kendi yazdığına göre, 1922 yılından 1928 yılına kadarki altı yıllık “memurluk izinlerinin” tamamını Anadolu’da geçirmiş ve topladığı bilgileri 1928 yılında kitaplaştırmıştı. Onun eserlerinden birisi de Anadolu ziraat hayatına ayırdığı üç ciltlik çok değerli gözlem ve derlemeler kitabıdır. Bu üç ciltlik eserin her birinde Erzurum Vilayetine ilişkin bilgi vardır, ancak özellikle birinci ciltte Erzurum’a ait özel bir başlık bulunur. Hem bu kısım hem de diğer ilgili bilgiler bu yazıya alındı (İhsan Abidin, 1928). Eserin basımından birkaç yıl öncesine kadar bugünkü Erzurum ilinden daha büyük olan Erzurum Vilayeti, şimdiki ilaveten Bayburt, Kiğı, Tercan ve Yusufeli (Gisgim) kazalarını da içine alıyordu. Dolayısıyla yazar buraları da Erzurum’un parçası olarak kitaba almıştır. Bu çalışmaya alınan metinler iki kısımdan oluşmaktadır. İlk kısım bir parçadır ve sayfalar birbirini izler, dolayısıyla bu metnin yalnızca sayfa aralığı işaret edildi. İkinci kısım bilgiler ise kitabın muhtelif sayfalarından derlenmiş olup, sayfalar dipnotla verilmiştir.

Erzurum Mıntıkası (İhsan Abidin, 1928: 265-289)

Erzurum Vilayeti kuzeyden Tırabzon ve Artvin; doğudan Kars ve Bayezit; güneyden Bitlis ve Erzincan; batıdan Erzincan ve Gümüşhane Vilayetlerine sınırdır.

Erzurum Vilayeti altı kaza ve on dokuz nahiyedir: Aşkale, Ilıca ve Ovacık (Üçkilise) Nahiyeleri Erzurum merkez kazasına; Velibaba, Aras, Karayazı, Ekrek ve Kötek Nahiyeleri Pasinler (Hasankale) kazasına; Karakulak, Yavi ve Mans Nahiyeleri Tercan (Kızhatun²) Kazasına; Kırık, Mülk ve Norgâh Nahiyeleri İspir kazasına; Halilçavuş, Söylemez, Hacıömer ve Karaçoban Nahiyeleri Hınıs kazasına; Narman, Azort, Vihik ve Pitkir Nahiyeleri Tortum (Nihah) kazasına; Kosor ve Olur nahiyeleri Oltu kazasına bağlıdır.

Arazinin Taksimi

Bağlı birimlerle birlikte vilayet 380.000.000 dönümdür. Arazi aşağıdaki gibi ayrılabilir:

Ormanlık	500.000 dönüm
Ekili arazi	40.000.000 dönüm
Taşlık	40.000.000 dönüm
Boş arazi	299.000.000 dönüm

Erzurum arazisi çakıllı, salsallı ve molozludur ve kısmen de taşlık volkaniktir. Dağların yüksek olmasından dolayı kar nisan ve mayıs ayına kadar kalır. Bu mevsimde artık güneşin tesiri kuvvetlidir, kar erir, toprağa nüfuz edemez. Seller hâlinde vadilere su akışları başlar, bunlar geçici bataklıklar yapar³, sürme zamanında çiftçiler tarafından sürülür ve ekilir. Erzurum’da siyah ve kırmızı toprak vardır, beyaz yoktur.

Erzurum iklimine ait esas bilgi, Doğu Anadolu ikliminin anlatımı esnasında verilmiştir, rasat istasyonları olmadığından verilen bilgiler yaklaşıktır. Yağmurun en fazla olduğu nisan ve mayıs ayıdır. Sonbaharda çamur olur. Haziran ve temmuz ayları çok sıcak ve yaştır. Kasım (Teşrinisani) ayında kar yağmaya başlar. Aralık (kânunievvel) ayına kadar çok yağmaz, en fazla kar mevsimi şubat ve marttır. En soğuk aylar da aralık ve ocak (kânunlar) ile mart aylarıdır, asgari -35 buçuk derece olur. Erzurum civarı dağlarının tepelerine kasım (teşrinisani) başında, ovalara aralık (kânunievvel) ayında kar yağar. Mart ve nisanda karlar erimeğe başlar. Fakat yüksek dağlarda temmuz ve ağustosta kar parça parça vardır.

Karın kalınlığı: Ovalarda 0.30-0.50

¹ İhsan Abidin Bey soyadı kanunuyla “Akıncı” soyadını almış ve 1943 yılında vefat etmiştir. Hayatı ve eserleri ayrı bir çalışmada değerlendirilecektir.

² Yazarın “Kızhatun” dediği yerleşmenin yaygın adı “Mamahatun” olup, Tercan ilçesinin merkezidir. Ruslar, Umumi Harpte burada bulunan Mamahatun Türbesi’ni yıktığı gibi, “Mamahatun Camisi’ne” de “haç takarak” Ermeniler için kilise yapmıştı. Türklerce geri alındıktan sonra Tercan’ı gören Erzurum Valisi Tahsin, şunları yazar: “Kaza merkezindeki Mamahatun Camisi Rus kumandanı tarafından kiliseye çevrilmiş ve minaresine seksen kıyyelik bir çan takılmıştır. Mermer minber yıkılarak Ermenilere mahsus bir yer hâline getirilmiş ve caminin duvarına Rusça; “bir mart muzafferiyeti nişanesi olmak üzere kiliseye tahvil olunmuştur” yazısı yazılmıştır. Çok kıymetli olan Mamahatun Türbesi yıkılmış, mezarın taşları Rusya’ya gönderilmiştir” (BOA, DH.ŞFR., 521/95).

³ Yerine göre “bataklık”, yerine göre de “göl” şeklindeki bu su birikintileri geçicidir. Erzurum ve Ağrı civarlarında bunlara “kargın” denir. Ancak Erzurum Ovası’nda geçici olmayan büyük bir “sazlık” da var idi. Bu sazlığın çok yönlü incelenmesine bk. (Tozlu, 2002: 187-219).

Karın kalınlığı vasati dağlarda 0.30-0.80

Karın kalınlığı yüksek dağlarda 0.80-1.5.

Erzurum Vilayetinin kazaları çok geniştir. İklim ve morfoloji itibarıyla bazı hususiyetlere maliktirler.

Erzurum Merkez Kazası

Münbit bir ovaya maliktir, morfoloji bahsinde bu ovaya ait malumat vardır. Bu ovada ziraat fazladır.

Hububattan “arpa”, “buğday” ve “çavdar”; nispeten fazla olduğundan kuvvetsiz tarlalara “güzlük çavdar” ekilir. “Yulaf” ziraatı yoktur, “korunga” ziraatı vardır.

Pasinler

Pasin Ovası, Erzurum Ovası’na huduttur. Deveboynu’ndan Rusya hududuna kadar devam eder. Aras Nehri geçer, 269 köyü vardır.

Pasinler Ovası, Erzurum Ovası’ndan bereketlidir, hububat aynı ise de fazla olarak “pancar” ziraatı yapılır. Bundan başka “şalğam”, “soğan”, “ıspanak” ve “karpuz” da yetişir.

Tercan

Kısmen ovalık olup, alüvyon tabiatındadır. Tuzluçay vardır, bu Fırat’a karışır, iklimi mutedildir. Cenup tarafı kısmen sıcaktır. Her türlü “meyve” ve “sebze” yetişir. Mahsullerden “arpa”, “buğday” ve “çavdar” en mühim kısmıdır.

Kiğı

Dağlıktır, ziraat için ovalık yerleri azdır. Dağların bir kısmı gayrimuntazam meşe ormanlarıyla mesturdur. Geniş yaylaları vardır. Ziraattan ziyade çobanlığa elverişlidir, bilhassa küçükbaş hayvan yetişir. Ormanlar “kudret helvası”⁴ bakımından zengindir. Nefis “bal” üretilir, arıcılık gelişmiştir.

İspir, Tortum ve Yusufeli Kazaları

Buranın mutedil iklimi vardır. Ovalar sınırlı, ziraat önemsizdir. “Bağcılık”, “bahçevanlık”, “arıcılık” ve “çobanlık” revaçtadır. “Elma, armut, üzüm, kaysı, dut, ceviz, nar, ayva, şeftali, zeytin” bu havalide iyidir. Tortum ve Narman’da “dari” ve “mısır” ekilir.

Yusufeli Kazası merkezi olan Ersis kasabasına bir saat mesafede Çoruk Nehri’yle sulanan Hav ve Meydan Bağları civarında güzel “pirinçlikler” vardır. Pirinç mahsulü Yusufeli, Tortum ve İspir kazalarının ihtiyacına kâfidir.

Bayezid, Diyadin, Karakilise, Eleşkirt ve Tutak kazalarının ekserisi dağlıktır, ziraat azdır.

Bayezid’de Murat Suyu civarı münbittir. Bayezid ve civarı kışın soğuk, yazın çok sıcaktır. Yazın en sıcak ayları haziran ve temmuzdur. Ortalama sıcaklığı 15-18; azami sıcaklığı ise 30 derecedir. Kışın aralık-ocak (kânunlar) aylarında -8, -20 olur. Kış, ekim (teşrinievvel) ayından mart on beşine kadar devam eder. Yağmur miktarı 400-600’dür.

Hınıs

İklimi mutedildir, arazisinin büyük kısmı dağlıktır ve ziraata elverişlidir. Bingöl Dağları eteklerinde oldukça meşe ormanları vardır.

Şuşar, Tekman, Madrek, Kiğı ve Bingöl etekleri Erzurum’dan daha otlaktır. Burası hep “yaylaktır”. Erzurum hayvanlarının büyük kısmı burada yetişir. Koyun ve sığırlarda doğum ekseri ikizdir.

Bingöl’e “Beritanlı” aşireti geliyor, 300 çadır kadardır. Bunlar, Nusaybin’den gelirler. Palu’da “kışlakları” vardır. Mayıs sonunda gelir, eylül sonunda giderler. “Öküzleri yük hayvanı gibi kullanıyorlar”.

“Korunga” enderdir, “yonca” ekilir. “Arpa, buğday, çavdar” da ekilir. “Yulaf” bilinmez, ama ekilmiş ve mahsul alınmıştır.

Meyve ağaçları hâlihazırda yok ise de yetişebilir. “Kendir” ve “mısır” oluyor. Mısır ziraatına muhaceretten dönüştürülmüştür. “Karpuz, kavun, fasulye, bakla, domates” vardır.

Mevsim

Nisandan eylül nihayetine kadar 5-6 ay yaz vardır. Ova ve Karaçoban tarafı Erzurum’dan biraz fazla sıcaktır. Şuşar muntıkası Erzurum ile aynıdır. Hatta biraz soğuktur, sıfırın altında 32 olur. Güneşte 40-45’ tir. Fakat ikindiden sonra serinleşir.

⁴ İhsan Abidin Bey’in “kudret helvası” hakkında verdiği ayrıntılı bilgi şurada ele alınmıştır: (Tozlu, 2022b: 100-101).

Bingöl zirvelerinde “*yabani keçiyeye*” rastlanır. Hınıs civarında kükürtlü maden suyu ve gümüş madeni vardır. Hınıs’ta “*Arap atlarıyla*” çiftleştirme yapılıyor.

Hınıs’ta dağ köylerinde keçiler, “*dağ eteği keçileri*” adıyla meşhurdur, sütlüdürler. Hınıs’ta koyun 4, sığır 5 ay kapalı kalır.

Ziraat

Mayıs ve haziran aylarında nadas “(herg)” edilen tarla, kışın terk edilir. İlkbaharda iki ve üçlenir, sonra ekim yapılır. Münavebe (yıllık farklı ürün ekme) usulü âdet değildir. Dinlendirme usulü vardır. Bir sene ekilir, ertesi sene nadas edilir, bırakılır. Sonbaharda gübre “(akpın)” verirler. “Akpin”, rençberin evinin atıkları ve pis maddeleri ile yakacak olarak kullanılan “tezeklerin” yakılmasından sonra kalan külüdür. Bir sene hâliyle terk ederler, ertesi sene iki veya üçlenir ve ekim yapılır. Bir dönüm araziye 5-7 araba (bir araba gübre 250-300 kilodur) gübre dökerler. Buğday, mart ile nisan sonuna kadar ekilir. Eylülde “kışlık” ekilir. Buna “yıllık” derler. Eylülde tarlayı sulayıp ekerler. Asıl kışlık olan çavdar, ekim (teşrinievvel) ayında ekilir⁵. Arpa, 60-65 günde hasat edilir.

Sulu ziraat su bulunan yerlerde yapılır. Su verilecek tarla, yirmişer metre mesafe ile parçalara ayrılır, parçaların arasındaki harklardan su verilir. Yeşil gübre usulü yoktur.

Erzurum ziraat usulünde toprağın suyu zapt ve muhafazasını temin için yapılan “*tapanlama*” usulü kayda değerdir. Tarlanın alt kısmı işlenip karıştırılır, sünger hâline getirilir. Toprağın seviyesi de hafifçe sıkıştırılır, bu sayede su buharlaşması engellenir ve arazinin suyu tutup koruma kabiliyeti artırılır.

Tarlalarda başlıca zararlı bitkiler “*kantaron*”, “*deve diken*”, “*yemlik*” (soğana benzer, fukara tarafından yenilir), “*ebe gümece*”, “*adol*”⁶ (patatese benzer, ceviz kadardır, kabuğunun rengi sarıdır), “*yabani çavdar*”, “*peygamber çiçeği*”, “*gelincik*”, “*hardal*”, “*papatya*”, “*margirit*” ve “*pıtırak*” bitkileridir.

Zirai aletler tamamen ilkindir. Traktör yaygınlaşmamıştır.

Yeşil yem olmak üzere yonca, korunga, “*çemen (boy)*” ekilir. Çemen (boy), tohum olarak pastırmacılara satılır, yeşil olarak besi hayvanlarına verilir.

Tortum ve Narman’da “*darı*”, “*mısır*” ekerler. İspir, “*mısır*” eker. Erzurum Ovası mısır ekmez. Erzurum’da arpa, buğday, çavdar ekerler. Halkı fakir olan yerler, mahsulü fazla olduğundan çavdar ekerler. Ekseriya çavdarı “*güzlük*” olarak ekerler. “*Yulaf*” ekmezler. Pasinler Ovası, Erzurum Ovası’ndan bereketlidir, bilhassa “*pancar*” ekilir⁷.

Erzurum otları biraz tuzlu, yapraklı ve çiçeklidir. Hayvanlar daha iyi yiyor. En geniş otlak da Bar⁸ ile Kızılkilise⁹ arasındaki Tuzla mevkisindedir. 100.000 kıyye kadar “*ot*” kaldırılır.

İspir’den Erzurum’a “*dut*” gelir, “*üzüm*” gelir. Sebze Tortum’dan, Kishakapısı ve Deveyatağı gibi yerlerden gelir. Kisha Yaylası vardır. Burada toprak kazılınca üzüm kütüğü enkazı çıkıyor, hâlbuki bu yaylada şimdi ağaç bile yoktur. Buradan “*üzüm*” ve “*sebze (mesela domates)*” gelir.

İspir’in etrafı ormanlıktır, yazın çok sıcaktır. Hatta İspir ile Tortum arasında “*Fisirik*”¹⁰ adlı meşe ormanı vardır. Tortum’da “*ipek böceği*” yetiştiriliyordu.

Tortum ve İspir’den “*bal*” gelir. Tortum ve Narman’da “*siyah kehribar*” vardır. Erzurum içerisinde “*bal*” olur. Ve yine burada “*vişne, kaysı, elma*” olabilir. Bir zaman Erzurum Belediye Bahçesinde “*vişne ağaçları*” vardı.

Narman’dan “*fasulye*” gelir, Narman’da meyve çoktur.

“*Patates*”, vilayetin her tarafında -Kiği hariç olmak üzere- yetişir. 1923-1924 (1339-1340) senesinde 500.000 kilo

⁵ İhsan Abidin Bey’in “*kışlık*” dediği sözcük halk arasında yaygın olmamakla birlikte kullanılır. Kışlık ekime hemen vilayetin tamamında “*güzlük*” denir. Bunun iki çeşidi vardır: Birine “*yeşilleme*”, ötekine ise “*dondurma*” denir. “*Yeşilleme*”, kar yağmadan önce yapılan ekimdir ve kar yağınca kadar az da olsa ekin yeşillenir, kar yağar ve üstünü kapatır. “*Dondurma*” ise; kar yağmaya yakın yapılan ekim olup, kar hemen yağar ve ekin yeşillenmeden donar.

⁶ Yazarin “*adol*” dediği bitki, bu yörede “*incirop*” veya “*incorop*” denilen bitkidir. Kökü yumru olup, fındıktan az büyüktür, bu yumrunun kabuğu soyularak yenir, tatlıya yakın bir tadı olur.

⁷ Pasinler ve Erzurum ovalarının Birinci Büyük Harp sırasındaki durumuna bk. (Tozlu, 2022a: 106-109).

⁸ “*Bar*”, yerleşme olmayıp “*tuzla*” işletilen bir yerdir ve uzun yıllar çevrenin tuz ihtiyacını karşılamıştır. Bar Tuzlası, Tortum ilçesi sınırları içindedir.

⁹ “*Kızılkilise Köyü*” (şimdiki adı Güzelyayla), Erzurum merkez ilçesine bağlı olup, Erzurum-Tortum yolu üzerinde ve Erzurum’a 41, Tortum’a 15 km. mesafededir.

¹⁰ “*Fisirik*” aynı zamanda bir köydür. Asıl adı “*Fisirik Mezrası*”dır. Burada oldukça metin bir de kale vardır. İspir ilçe merkezindeki caminin (Çarşı Camisi) temel üstü taşları “*Fisirik taşı*” ile yapılıydı. Fisirik Kalesi de bu taşlardan yapılmıştır. Taşlar çıkarıldığında son derece yumuşak iken, güneşte kaldıkça sertleşir ve metinleşir.

“patates” üretimi yapılmıştır.

“Pirinç”, Yusufeli kazasında yetişir. Buranın pirinci Diyarbekir pirinci ile rekabet edemez.

Sebzeler

“Lahana, fasulye, pırasa, ıspanak, semizotu, kabak, şalğam, domates, patlıcan, biber, soğan, bakla, bezelye, mercimek, bayır ve Frenk turpu, salatalık, sarmusak, patates, marol, maydanoz, tere, sarıbaş, pancar” yetiştirilir.

“Domates”, “patlıcan” ve “biber” fideleme yoluyla ekilmez, tohumları tavalara ekilir, sonra iki defa seyreltme yapılır.

Bayburt’ta “ipekçilik” ve “arıcılık” gelişmeye müsaittir. Ersis Nahiyesinde pek güzel pirinç yetişir.

1) Erzurum’a Erciş ve Van taraflarından çuvalarla “yonca tohumu” gelir.

2) *Trifolium Respunatum* ki “şaydar” diyorlar, buna ancak doğu sınırlarında tesadüf edilir.

Korunka (Gorunga) Ziraatı

İki kilelik arpa yerine bir kile korunga, yani iki dönüme bir kile “mîrî korunga” ekilir. Korunga ilk senesi biçilmez yahut cüzi biçilir, ertesi sene bir defa biçilir. Biçim, Temmuz’un 10-12’sinde başlar. Çiçeklerin açıldığı zaman biçilir, çiçekleri limon sarısı ve kırmızı renktedir.

Biçimden yirmi dört saat sonra “demet (horum)”¹¹ yapılır, “üç demet bir bağ, otuz bağ da bir part” eder. Korunga, “senfuan”dır.

Doğu Vilayetleri Neden Hayvancıdır?

Doğu vilayetlerimizin bulunduğu Erzurum ve Kars Yaylaları 1.800-2.000 metre yüksekliktedir. Kuzey rüzgârlarına maruzdur. Kışı uzundur, yazı kısadır. Hasat ağustos ve eylül aylarında yapılır, bu aylarda artık kış başlamak üzeredir.

Erzurum, Pasinler Ovası ve sair çukur ovalar, kırık kısımlar istisna edilir ise, sair mahaller dağlık, yüksek yaylaktır. Kar eridikten sonra otlar büyür. Her taraf hayvan beslemeğe müsait bir hâl alır. Çayırlar, meralar o kadar bolluk olur ki, değil yalnız yaz için bir gıda, hatta kış için hayvanlara kâfi derece ihtiyat gıda bile tedarik edilmek mümkündür.

Bu tabii vaziyettir ki ahaliyi hububat ziraatını ihtiyacına göre yapmağa ve hayvancılığa kuvvet vermeğe sevk eder.

Hububat ziraatının en müsait olduğu yerler çukur ovalardır. Yetişme ve hasat zamanından evvel Erzurum Ovası’nın Palandöken üzerinden, Pasinler Ovası’nın Deveboynu Tepesi’nden görülen manzarasını tasvir etmek mümkün değildir. Bütün bu geniş ovalar çeşitli bitkilerin, hususi renkleriyle, insan emeğinin en haşin iklimlerde işleyebileceği, yapacağı faaliyet tablosunu en açık bir surette ifade eder. Fakat maalesef her sene bu hâl görülemiyor. Mevsimsiz soğuklar ve kuvvetli donların ekinlerin suyunu kuruttuğu, kuraklıkların tohumları çürüttüğü seneler pek çoktur¹². Ziraatın gelişmesi ile bu mahzur giderilebilir. Ancak, her zaman için kuvvetli bir mücadele vardır. Hâlbuki hayvan yemi için en haşin ve karlı seneler, belki en uygun olanlardır. Doğuda tabiat, insan yiyeceğinden çok hayvan yemi için daha lütüfkâr davranır.

Hayvancılık

Erzurum Yaylası bir hayvancılık sahasıdır. Vilayette yaklaşık 540.000 büyükbaş hayvan, 700.000 koyun ve koç ile 150.000 keçi mevcuttur.

Fakat koyun ve sığır özellikle dışarıdan gelir. Erzurum bir toplanma merkezidir. Batıdan gelen tüccarlar, muhtelif yerlerden hayvan alır, Erzurum pazarından alırlar. İlkin Erzurum ve civar yüksek yaylalarda kaldıktan sonra dışarıya giderler.

Erzurum’a Hayvan Yollanan Yerler

Bayezid, Karaköse (Ağrı ili merkezi), Diyadin, Eleşkirt, Pasinler, Iğdır, Kağızman, Erciş, Van, Bulanık, Hınıs, Muş, Varto, Kiğı, Çapakçur, Mutu, Tercan, Erzurum Ovası...

Erzurum’a Gelen Koyunların Irkları

Mor Irkı: Kars, Göle, Kağızman, Iğdır, Kulp, Eleşkirt, Karaköse, Hınıs, Varto, Erciş, Karakilise, Aladağ.

Akkaraman: Bayezid, Erciş, Van. Van’da mor, akkaraman ve herek vardır.

¹¹ Metinde “horun” şeklinde dizilmiş ise de doğrusu “horum” veya “horom” olacaktır.

¹² Erzurum’da özellikle hububatı çürüten bir de uzun süreli yağın yağmurlardır. Yörede buna “pas” veya “paslanma” deniyor. Pas, ekinin aşırı su almasından dolayı tabandan yukarı doğru gider ve ürünü ya çok kalitesiz hâle getirir veya külli mahveder.

Erzurum Vilayetine Sığır Alımı İçin Gelenler

Kayseri, Sivas, Yozgat, Nevşehir, Zara ve Gürün'den gelirler. En çok hayvan satın alanlar Kayserililerdir. Kayserililer "inek" ve "koşum öküzü" alırlar. Aynı zamanda İstanbul'a kasaplık için ihtiyar öküzleri de satın alırlar. Aldıkları inekleri, giderken yol güzergâhlarındaki köylerde "damızlık" olarak satarlar ise de çoğunu "pastırmalık" için Kayseri'ye götürürler. Kayserililerin satın aldığı büyükbaş hayvanlar aşağıdaki miktar ve şekilde tasnif edilebilir:

Pastırmalık inek 15.000-20.000 baş, koşum öküzü: 8.000-10.000 baş ve kasaplık 500-1.000 baş kadar tahmin edilir.

İnekler, Kayseri'de pastırma için satılır.

Koşum öküzlerini Ankara ile Yozgat arasında üç sene vade ile veresiye verirler. Batıya doğru sevk etmeden evvel üç ay kadar Erzurum yaylalarında kalırlar.

Sevkiyat Yolları

Kasaplık öküzler civar yaylalarda üç ay kaldıktan sonra Trabzon yoluyla İstanbul'a sevk edilir.

Erzurum havalisinden Kayseri'ye gideceklerin takip ettikleri istikamet ikidir:

- 1) Dağ Yolu: Erzurum, Tercan, Devekorusu (Erzincan civarında), Sıçan Dağı, Refahiye, Zöhrap Yaylası, Kızlar Sinisi, Umraniye, Purlar, Zara, Sivas, Şarkışla, Boğazlıyan.
- 2) Şosa Yolu: Erzurum, Tercan, Kelkit, Şiran, Alucra, Karahisar (Şebinkarahisar), Suşehri, Zara, Şarkışla, Boğazlıyan.

Büyükbaş Hayvanların Et İtibarıyla Tasnifi

	Bir Çiftin Et Hasılatı
Birinci Derece: Kars, Göle, Çıldır (naziktirler)	350-400 kıyyedir
İkinci Derece: Kağızman, Iğdır, Eleşkirt, Antab ¹³ (kalm yapıdır)	300-350 kıyyedir
Üçüncü Derece: Erzurum ve etrafı	350 kıyyedir
Dördüncü Derece: Van ve havalisi, Erciş (ufaktır)	250-300 kıyyedir

Büyükbaş Hayvanlar

Ekim (Teşrinievvel) 15-20' de kar yağar, hayvanlar da içeriye alınır, ahırda beslenirler. Ahıra giren mandalar, "zegerek yağı" ile yağlanır. "Zegerek"¹⁴ bir nebattır.

Kışın "saman", "kepek" ve "arpa unu" verilir. "Lahana yaprağı" ve "şalğam yaprağı" da verilir.

Nisan 17'de dışarıya, meraya çıkarılırlar. Ahırda kalma süresi ortalama beş aydır. Bazı seneler altı yedi ay olur. Erzurum civarında danalar 150 gün, inekler 120 gün içeride kalırlar. Danalara tahminen bir buçuk kıyye "ot", "arpa kırması" ve "saman" verilir.

Bir İneğin Kış Masrafı

3 araba saman	9 lira	
1 araba ot	5 lira	
		14
Bir ineğin çoban ücreti ve tuz bedeli, boğa hakkı da buna dahildir	1,50 lira	
		15.50 lira

Bir İneğin Ortalama Hasılatı

¹³ Şimdi Ağrı iline bağlı "Tutak" ilçesinin adıdır. Bunun bir eşi de "Gazi" unvanlı Antab (Ayıntab) şehridir.

¹⁴ Sözcük, Erzurum halkı arasında söylendiği gibi, yani "ze kef he re he kef" harfleri ile doğru olarak yazılmıştır. Zeyrek, yabani keten tohumu olup; bezirhanelerde işlenerek beziryağı elde edilir. Zeyrek ve Erzurum yöresindeki durumu hakkında bk. (Tozlu&Kılıç, 2011: 101-115).

Erimemiş yağ: kıyye 15x70 kuruş	1.050
Peynir (12 kıyye) batman 2x75 kuruş	150
Dana	800
	2.000

Gelir ile giderin bu şekilde mukayesesi yetmez. Mesken ücreti, vergi, telefât (ana ve danalarda), akamet gibi hususlar da dikkate alınmalıdır. Özellikle “sığır vebası (vebâ-yı bakârî)” salgınları bu hesabı altüst etmektedir. Bulaşıcı hastalık olmadığı farz edilse bile, sayılan hususlar dikkate alınarak gelirden yüzde 20-40 düşmek lazımdır.

Netice

Hâlihazırıyla inek beslemek pek kârlı bir şey değildir, ama zaruret vardır. Yakacak olarak kullanılan “tezek” buna önemli oranda tesir ediyor.

Erzurum’un Peynir Üretimi

Yıllık 800.000 kilo kadardır. Vilayet dahilinde 300.000 kilosu tüketilir, 500.000 kilo Trabzon yoluyla İstanbul’a gider. Fakat son zamanlarda Silvan’dan pirinç getiren kervanlar peynir alıp güney vilayetlere göndermeğe başlamışlardır.

Erzurum Civarında Sürü İdaresi

1) Mera ve Yaylalık Mıntıka

Sermaye 200 koyun olarak kabul edildiği zaman:

Gelir

180 kuzu verir, biri 8 liradan	1.260 lira	
180 batman beyaz peynir, bir batman 3 liradan (bir koyun bir senede bir batman beyaz peynir verir)	540 lira	
200 koyun ve 180 kuzu yapağı geliri (400 kıyyedir)	200 lira	
		2.000 lira
İhtiyar koyunların gençlerle değiştirilmesi (sürüyü gençleştirme)	350 lira	
		2.350 lira
Senede 50 ihtiyar koyun satılır, yerine genç alınır, ihtiyarlar kasaplığa ayrılır. Biri 17 liradır. Gençler 10 liraya alınır. Bu değişimden 350 kâğıt vardır	350 lira	
Yekûn		2.700 lira

Masraf

Senede 40 gün ot yer, yevmiye her koyuna bir kıyye (kıyyesi bir kuruştur)	90 lira
Döl zamanı yani koyunlar doğurduğu zaman iki üç gün ağılda kalır, ot yer, bunun için	30 lira
Çoban masrafı	300 lira
Ağnam resmi	50 lira
Tuz, katran ve sair masraflar	50 lira
	520 lira
Koyun telefâtı	250 lira
Kom kirası	400 lira
	1.170 lira

Netice: 2.700-1.170=1.530 lira kârdır¹⁵

2) Ova Kısmı

Bazen kışın 4-5 ay ot yedirilir. Ot fiyatı her yerde bir kuruş (40 para) değildir, elli altmış para olabilir. Bazı yerlerde de daha ucuz, 20 para olur. Bundan dolayı, ağılda koyunların kalma zamanı çoğalan yerlerde gelir azalır.

Koyunları doyurulması meralarına ve buldukları çiftliklerin durumuna göre değişir.

Bu gibi soğuk ve karlı memleketlerde koyunlar için “güney” ve “kuzey” meselesi vardır*. Güney ve kuzeyden oluşan bir arazide kuzu, kışın “güney”e gidip otlayamaz; hâlbuki koyun gider, otlar. Bu sebeple böyle kışlaklarda kuzu saklamak, güneyden istifade mümkün olmadığı için, kârlı değildir. Kuzu 150 gün ot yiyecektir. Bu sebeple bu civar ahali kuzuyu satarlar. Ovalarda ot nispeten ucuz olduğundan kuzuları alıp beslerler.

Bundan ötürü Erzurum ve diğer doğu vilayetlerinde bir de “kuzuculuk” vardır. Kuzular kırıldıktan sonra Eylül ayında satılır. Alanlar, kışın ot yedirirler. Muhtelif muntikalara göre nisan, mayıs, haziran aylarına kadar saklarlar, “toklu” olur. İstanbul’a ve sair yerlere sevk ederler.

Bunlar 7 liraya alınır, 23-24 kıyye ağırlığa çıkarlar. Doğal olarak pahalıya, bir misli kârla satılırlar.

Hınıs’taki Koyun ve Sığır Besleme Müddeti

Hınıs’ta “akkaraman” vardır. Bunlara “karkaç” denilir. “Karkaç”¹⁶, “beyaz” demektir. Eğer gözlerinin etrafı ve ayakları siyah olur ise “admi” denilir. “Koç katımı”, ekim (teşrinievvel) ayının birindedir. Koç, doğuma kadar sürünün içerisinde kalır; kuzulama, nisan başındadır.

Koyunlar dört ay ağılda kapalı kalır, ot ile beslenir. Her koyuna iki öğünde günlük 2 kıyye ot, altı günde bir defa su verilir. Sığırlara sabah ve akşam su verilir, günlük 6 kıyye ot verilir.

İnekler şubatta doğururlar.

Beygirler 6-8 ay, sığırlar beş ay, koyunlar 4 ay ağılda kapalı kalır. Mart ve nisan aylarında günlük 4 kıyye arpa verilir ki yazın iş yapabilsin.

Mandalar yazın otlar, kışın ahırda kalır, on günde bir yıkanır. On on beş günde bir defa da bitlenmemeleri için “beziryığı” sürülür. Mandalar 6-8 ay sağılır.

Yıllık Süt Hasılatı

Bir inek 2 batman yağ.¹⁷

Bir manda 4 batman yağ.

Bir koyun 2 batman yağ.

Yeşil Olarak Hayvanlara Verilen Gıda

Atlara: Yonca ve ot verilir.

İnek ve sığırlara: Ottan ayrı olarak, iyi beslediği için bilhassa çift hayvanları ve kasaplık hayvanlara “çemen (boy) otu” verilir.

Koyun: Ot ve korunga yedirilir. Korunga, diğer hayvanlara verilmez. Besi koyunlarına arpa yedirilir.

Danalara ve öküzlere “tane çemen” öğütülüp verilir.

“Yeşil pancar” verilmesi yoktur. Pancar çok ekilmediğinden, başı da yaprağı da hayvanlara verilmez. Çemen ziraati de fazla değildir. Çemeni köylülerin ekmemesi, köylerin çoğunda bulunan bal peteklerini kokulu yaptığındandır. İneklerin sütünü kokuttuğu için, ineklere “boy” verilmez. Mahallinde kesilecek kasap hayvanlarına da kesimden on beş gün evvel “boy” verilmez.

Başka yerlere yollanacak besi sığır ve koyunlarının Erzurum havalisinde beslenmesinde, “yaz besilemesi” ve “kış besilemesi” usulü de vardır.

¹⁵ Bu türlü ayrıntılı hesaplamalara yeterince sahip değiliz. Ancak, 1870 yılındaki çok yönlü bir hesaplama ve diğer etkenler için bk. J. G. Taylor, “Report by Consul Taylor, on the Trade and Sheep and Cattle Farming of the Consulate of Koordistan during the Year 1870”, *Commercial Reports Received at Foreign Office from Her Majesty’s Consuls in 1871*, London 1871, s. 1072-1087.

* İklim bahsinde bu konuda bilgi vardır. Güney, cenubişarkıye bakan; kuzey, şimaligarbiye bakan yerlerdir. Bu, büyükbaş hayvanlardan çok küçükbaş hayvanlar için mühimdir (Yazarın ekidir). Buradaki yön tanımı aynen alındı. Çünkü küçükbaş hayvanlar için daha önemli olan bu mesele, küçükbaşlar üzerinde toptan ölümlü olaylara neden olur. Büyük olasılıkla, Erzurum’da “Ülker” denen olgu ile ilgilidir.

¹⁶ “Karkaç” sözcüğü Hınıslılar arasında “ğergaş” diye söylenir ve İhsan Abidin Bey’in ifade ettiği gibi “beyaz” anlamına gelir. “Admi” ise; “yönetici, öncü” anlamında kullanılıyor.

¹⁷ Bir batman yaklaşık 7,6 kilograma karşılık gelmektedir (Ürkmez&Küçükkuşurlu, 2024: 231)

a) Hayvanlar yaz kasaplığına yollanacak ise, hayvanları yeşile zayıf olarak çıkarırlar. Bu suretle hayvan yirmi gün zarfında besisini alıyor. Besili çıkarır ise, yapmış olduğu besi masrafı fazla geliyor. Bunun için yaz kasaplık sevk hayvanlarını kışın çok beslemezler.

b) Kışın sevk edilecek hayvanları ekim (teşrinievvel) ayından sonra toplarlar. Ahırlarda koyunu ot ve arpa ile inek ve öküzleri ot, çemen ve sonra “*pahak*” (*pahak, kırılmış arpa ve çemen*) ile beslerler. Mevsime göre ahırda 2-4 ay kadar besileniyor.

Yaz hayvanları ekim (teşrinievvel) sonuna kadardır. Ondan sonra kış besisi malıdır. Yazın besilemede yalnız çayır verilir. Kasaplık için yaz besilemesi iyidir. Koyun Erzurum’dan Trabzon’a 16 günde, sığır 12-14 günde gelir. Rize yolu mutlaka hayvan için lazımdır. Sürmene, Bayburt ve Trabzon yollarında zehirli ot vardır, sürü sahipleri bilirler, oralardan geçirmezler.

Koyunlar

Koç katımı kasım (teşrinisani) ayının 7 veya 12’sidir. Doğum zamanı nisan 7-12’dir.

Ağustos haftasında koçlar sürüden ayrılır, kasım (teşrinisani) ayında katılır. Bir ayda bütün koyunları aşar ise de, ağustosa kadar dişilerin arasında kalır. “*Şubatın arpası martın körpesi*” atasözü ile şubatta arpa ekilmesi, Martta davarın kuzulaması uyuşmaktadır. Hasankale’de doğumlar 20 Nisan’da başlar.

Kuzunun ilk kırkıldığı zaman verdiği yapağıya “*güzem*”¹⁸ denilir. Kuzudan 50 dirhem yün alınır.

Koyunların sağımı mayısta başlar, ağustos sonuna kadar sürer. Dört koyun bir inek hesap edilir. Senede 3-4 kıyye yağ verir. Ekseriyetle 3 kıyyedir.

Peynir Çeşitleri

Meme Peyniri: Yağlıdır.

Çivil Peynir: Yağsızdır.

Çökelek: Köyde kalır.

Bingöl Dağları yaylalarında “*gravyer*” ve Edirne salamurasına benzer “*Acem peyniri*” yapılır.

Koyunların İsimleri

Toklu: Bir yaşındaki erkek kuzu.

Şişek: Bir yaşındaki dişi kuzu.

Koyun: İki yaşında dişidir, ölene kadar koyun denir.

Ögeç: İki yaşındaki erkek.

Maz: Üç yaşındaki erkek.

Mazman: Dört yaşında erkek.

Kart Koç: Dört yaşından sonraki.

Koç: Tohumluk.

Marya: Doğurmakta olan koyun.

Kısır: Doğurmayan koyun.

Abak: Hizmetten çürüğe ayrılmış olanlar.

Koyun Sağma

Kürtler, günde dört defa koyun sağarlar. Kuzular, koyunları emerek meme faaliyetini artırması için 7-10 günde bir defa kuzu ile koyunu beraber meraya gönderirler.

Erzurum’dan Karadeniz’e Koyun Sevkıyatı

1) Trabzon Yolu

Erzurum’dan Bayburt-Trabzon yoluyla gider. “*Kasım-zadeler*” komisyoncudur. Bunlar aynı zamanda İstanbul’da mal da satarlar. “*Veli-zade*” de komisyoncudur.

Komisyon Şartları

a) Trabzon’da bir ilâ iki gün kaldığı takdirde “*otlakiye ücreti*” koyun başına günlük bir kuruştur.

¹⁸ “*Kef vav ze he mim*” harfleri ile yazılıdır. Bu yün çok kıymetlidir ve iyi para eder. Çünkü bir kuzunun doğumundan sonraki ilk yünüdür ve bir defa alınır.

- b) Vapura nakil ücreti her koyundan, şimdi Hopa-Sürmene rekabeti dolayısıyla, 15 kuruşa inmiştir, bu ücret önceden daha fazla idi.
- c) İstif parası 100 para.
- d) Komisyon ücreti her koyunda 20 kuruş alınır.
- e) Kumanya hakkı vapurda ot verilir. Her koyuna vapurda 15 kuruş ot parası düşer. Bu otlar bazı senelerde İstanbul'dan alınır, Trabzon'a gelir. Sonra koyunlar için vapura verilir. Sürmene'de otun kıyyesi 5 kuruş iken, Trabzon'da 7 ilâ 8 kuruştur.

Komisyoncu Hesabı

“Otlakiye ücreti”: Koyun başına günlük 1 kuruş

Kayık ücreti: Koyun başına günlük 15 kuruş

İstif ücreti: Koyun başına günlük 2.20 para

Kumanya (Vapur) ücreti: Koyun başına günlük 15 kuruş

Komisyoncunun kendi hakkı: Koyun başına günlük 20 kuruş

Vapur navlunu komisyoncu tarafından 80 ilâ 100 kuruş tayin edilir. 100-150 koyuna bir çoban verilir. Ayrıca vapur acentesinden yüklediği mal oranında birkaç kamara bileti alır ki, bunları da diğer yolculara satarak komisyoncu kâr eder. Koyun Bayburt'tan yazın 8, kışın 10 günde Trabzon'a gelir.

2) Sürmene Yolu

Bayburt'tan hareket eden öküz ve koyun, yazın üç günde Sürmene'ye gelir. Kışın dört günde gelir. Trabzon yolu ile gelirken yaylımsız yerlerden geçer. Sürmene yönünde Sürmene yayla ve meralarında parasız otlar. Bayburt-Trabzon istikametinde koyun, etinden her hâlde 2 kıyye kaybeder, mesafe çoktur, ot yoktur. Sürmene yolunda kilo kaybetmediği gibi, Bayburt'tan hareket eden 2 partinin biri Sürmene'ye, diğeri de Trabzon'a hareket etse, Sürmene'ye giden İstanbul'a gittiği hâlde, diğeri ancak Trabzon'a gelir.

Sürmene Hesabı

Kayık parası: 10 kuruş

Her koyun komisyonu: 10 kuruş

Otun kıyyesi: 5 ilâ 6 kuruş

İstif ücreti yoktur.

Trabzon ve Sürmene Mücadelesi

Trabzon komisyoncuları hayvan sevkiyatına hâkim olmak ve Sürmene'den sevkiyat yaptırmamak istiyor. Bunun için Van, Bitlis ve Erzurumlu koyun sahiplerine avans vererek onları kendilerine bağlıyorlar. Komisyoncular herkesin mal sevk etmemesi için mümkün olan bütün zorlukları çıkarıyorlar. Mesela; kayıkçılar koyunları vapura taşıyorlar. İstifçiler komisyoncuların adamları olduğundan, başkaları mal gönderirse sıkı istif ederek koyunları sıkıyor, bunaltıyor, bozuyorlar.

Sürmene ile Trabzon Farkı

Sürmene'den sevk edildiği takdirde her koyundan 2 lira kâr vardır. Bu iki liralık kârdan ayrı koyunlar Trabzon yolunda kilo kaybettikleri hâlde, Sürmene yolunda aksine semizlemekte ve az bir zamanda İstanbul'a sevk edilebilmektedir.

Erzurum'dan İstanbul'a bir koyunun masrafı yazın 5-6 lira, kışın 7-8 liradır.

Erzurum Civarında Tiftik

Erzurum'un işgali üzerine batıya göç eden köylüler yurtlarına döndüklerinde, Batı Anadolu'dan “tiftik (keçisi)” getirmişlerdir. Hasankale civarında Hadik, Müceldi, Malikom, Hakürd, Dodi, Rabat ve Hanege köylerinde tiftik vardır. Hasankale kazası dahilinde 400 baş tiftik keçisi bulunmaktadır.

Aras Nehri kaynağında Çevirme köyünde tiftik gördüm.

Erzurum'da Atçılık

Erzurum yöresi öteden beri at yetiştirmekle meşguldür. Sosyal muhit, zirai ve iktisadi vaziyeti, nakliye vasıtalarının azlığından dolayı at her zaman rağbet bulmuştur. Umumi Harbe kadar hemen her zengininin evinde at besleniyordu. Şimdi, eski varlık olmadığından, maalesef at beslemek önemini kaybetmiştir. Halkta pek az at kalmıştır. Mevcut atlar, “Arap” ve “yerli atları” olarak iki cinstir. Atların ırk özelliklerine ait bilgiler ilgili bahiste

yazılmıştır. Burada bilhassa kaydetmek lüzumunu gördüğüm nokta, her şeye rağmen Erzurum Vilayetinde mevcut atlar arasında iyi numuneler bulunduğudur.

“Cirit oynama” önemini kaybetmekle birlikte, bugün hâlâ vardır. Bunun için at beslenmesi devam ediyor.

Erzurum yöresinde bulunan atların yüksekliği azalmıştır. 1.40 yüksekliği geçen azdır, ortalama 1.35-1.38’dir. Erzurum’da olduğum zaman görüştüğüm Mübayaa Komisyonu Reisi Süvari Miralayı Vuslat Bey dedi ki; “satin alacağımız atların yüksekliği 1.40-1.50 olması gerekiyordu. Varto, Muş, Bitlis ve Tavano taraflarına kadar gidildi. Bir metre kırk santimetre yüksekliğini geçen ancak 3-5 at bulundu. Sonra gelen başvurular üzerine bu yükseklik 1.35 kabul edildi”. 1.45-1.46 yüksekliğine yüzde 3 nispetinde tesadüf ediliyor.

Bu mıntıkada en çok at, Hınıs aşiretlerinde, Karakilise, Eleşkirt, Tutak, Diyadin, Malazgirt, Erciş, Adilcevaz ve Tatvan’da bulunur.

Erzurum havalisinde “yirmi dört nişâneli” denilen atlara rastlanır. Bunlar bir ırk değildir. Atları birçok hastalıktan koruyacağı ümidiyle “baş, boyun, kol (sâ'id) ve uyluğun (fahz) iç taraflarına paralel üçer tane 6-10 santimetre uzunluğunda çizgi dağı yaparlar”. Bundan dolayı “yirmi dört nişâneli”¹⁹ derler, yoksa ayrı bir ırk değildir.

Hınıs Kolukıçası

Doğu Anadolu’da, mevcut atlar arasında “Hınıs Kolukıçası” denilen bir tip olduğunu işitmiş, Balkan Harbi esnasında doğudan gelen asker atları arasında da “kolu kısa atlara” rastlamış idim. Hınıs ve havalisinde bulunduğum zaman, bu numunenin yok olduğunu, ancak bir iki tane kaldığını öğrendim, gördüklerimin vasıflarını aşağıya kaydediyorum:

Hınıs’ta gerçekten böyle bir at tipi mevcut ve çok yaygın imiş. Hınıs’ta tesadüf ettiğim yetmiş yaşında bir ihtiyar, kolu kısanın menşei hakkında şu beyanda bulundu: “Doksanüç Rus Savaşında Bağdat havalisinden “muavin atlası” adıyla Hınıs’a büyük bir aşiret gelmiş. Bu aşiret Hınıs’ta kışlamış, fakat çok şiddetli bir kış olduğundan atlara bakılamamış, atlar köye dağıtılmış. Bağdat Arap atlarıyla yerli atların birleşmesinden bu nesil meydana gelmiş. Kolu kısa denilmesinin sebebi de ön ayakların arka ayaklardan kısa olması imiş”²⁰.

Muayene ve tetkik ettiğim bir kolu kısanın vasıfları ve ölçüleri aşağıdadır:

Baş uzunluğu	55 sm	Sağrı yüksekliği	1.45 sm
Alın genişliği	22 sm	Göğüs çevresi	1.70 sm
Alından burun ucuna kadar	30 sm	Ön taraf uzunluğu	76 sm
Boyun uzunluğu	87 sm	Kol çevresi	38 sm
Beden yüksekliği	1.38 sm	Diz çevresi	28 sm
Boyundan kuyruk kaidesine kadar	1.25 sm	Ayak tarağı çevresi	18.5 sm
Beden boyu (kol küreğinden arkaya kadar) 1.50 sm			

Hınıs Mandaları

Bu mıntıkada en iyi mandalar Hınıs ve Varto’da bulunur. İrtifaları 1.50, göğüs çevreleri 2.10’dur, sütlüdürler.

İran’dan gelen mandaların ön ve kuyruklarında beyaz nişane vardır. Bunlara Hınıs havalisinde “Mazenderan Mandası” denilir.

Erzurum ve Et İhracatı

Erzurum havalisi hayvancılığa çok müsaittir. Burada yetiştirilecek sığır ve koyun etlerini Anadolu’ya, sahillere, adalara, Mısır ve Yunanistan’a, İtalya’ya kadar sevk etmek mümkündür.

İngilizler, Amerikan memleketlerine et ithal ederler. Etçilik ayrı bir sanattır. Bizim meralaşma, besleme ve kesim sistemlerini değiştirmeliyiz.

Erzurum’da doğan danalar kışlamak için Hınıs’ın Şuşar ile Tekman taraflarına gelirler. Burada yazdan tedarik edilmiş kuru ot çoktur. İki sene sonra satılırlar. İki senelik inek danalara (tosun), bu mıntıkada “mozik” deniliyor.

¹⁹ Uzun yıllar yaptığımız derlemelerde buna ilişkin bilgisi olana rastlanmadı. Burada sözü edilen “yirmi dört iz”, büyük olasılıkla Türklerin Oğuz kolunun yirmi dört boyu ile ilgilidir.

²⁰ Bu bilgiyi doğrulayacak bir belge bulamadım. Ancak 1872 yılında Bağdat’tan on beş (15) baş at satın alınarak Erzurum Vilayetine yollanmış ve bunların on dört (14) başı Erzurum’a ulaşmış idi. Bundan amaç ise, Erzurum Vilayetindeki at cinsinin ıslahı idi. Bu atlar Erzurum Vilayetinin sancaklarına dağıtılarak bir de talimatname yollanmıştır (BOA, Ayniyat Defteri, nu. 829: 108).

Kasap veya damızlıkçılar tarafından satın alınırlar. Bizde de Avrupa'daki şeklin iptidaisi vardır. Bunu asrın ihtiyacına uydurmalı, ucuz beslemeli ve kârlı satmalıdır.

Doğu vilayetlerinde mevcut büyükbaş hayvanlardan azami derecede istifade etmek için, aşağıdaki teklifi sunarım. Doğu vilayetlerinin iktisadi durumunun yükselmesi, doğal kaynaklarının azami derecede kullanılmasıyla mümkündür. Doğu vilayetlerimizdeki zengin doğal kaynaklar aşağıdadır:

- 1) Madenler
- 2) Ziraat
- 3) Hayvanlar

1) Madenler

Mevzumuzun haricinde bulunduğundan bu hususla iştilgal edilmeyecektir.

2) Ziraat

Mıntıkada muhtelif ziraata elverişli geniş sahalar, münbit ovalar mevcut ise de nakliye vasıtalarının noksanlığı dolayısıyla gelişmemektedir. Ekilen hububata bakılırsa, zirai mahsullerin ekmeçlik ve hayvan yemi üretimine yönelik olduğu görülür. Doğu vilayetlerindeki ziraatın bugünkü hâlinde nakliye vasıtalarının etkisi olduğu gibi, iklim ve çevrenin de ilgili olduğu önemli etkenler vardır.

3) Hayvanlar

Bu mıntika hayvan yetişmesi için lazım gelen bütün doğal şartlara sahiptir. Geniş meralar, yoğun ve kuvvetli gıdaya malik otlar bulunan yaylalar vardır. Bu mıntika hayvanları arasında büyükbaş ırkı, çevrenin tesiri ve mahalli tedbirler sayesinde oldukça gelişmiştir.

Kars, Ardahan, Erzurum, Bayezit, Van ve civarındaki yaylaklar yazın yüz binlerce hayvanın otlağını oluşturmaktadır; İstanbul, İç Anadolu ve diğer yerlere yollanacak hayvanlar buralarda beslenmektedir. Yaylada otlatılan hayvanların bir kısmı celep ve hayvan tüccarlarının mallarını teşkil etmekte, bir kısmı ise doğrudan doğruya mahalli yetiştiricilerin malı bulunmaktadır. Bakanlıktaki mevcut istatistiklere göre; müsait şartlarda yıllık 80-100 bin karasığır ihracı mümkündür. Doğu vilayetlerinde artırılan karasığırlardan aşağıdaki şekillerde yararlanılmaktadır:

a) Kasaplık

b) Koşum ve bazen de damızlık

a) Doğu vilayetlerinden kasaplık hayvan olarak Kayseri ve civarıyla İstanbul için hayvan toplanmaktadır. Celepler tarafından alınarak toplanan karasığırlar muhtelif aralıklarla süreç hâlinde Orta Anadolu ve İstanbul'a gönderilir. Orta Anadolu'ya gidecekler Erzurum, Erzincan ve Sivas yolunu takip ederler.

İstanbul'a yollanacaklar ise Trabzon iskelelerine ve nadiren Hopa'ya giderler. Erzurum ve havalisinden Trabzon'a kadar 10-15 günde gelir, vapurla İstanbul'a yollanırlar. Üçüncü yolu teşkil eden Kars-Sarıkamış şimendüferinin de hayvan nakliyatında nispeten faydası görülmektedir. Bu şartlar dahilinde karadan sevk edilen hayvanlar, uzun yolculuğun verdiği yorgunluk neticesi vücuttan düşerek kilo kaybetmekte ve etleri bozulmaktadır. Doğu vilayetlerinde sıkça büyükbaş hayvan vebasının hüküm sürmesi, hayvanların bu tarzda sevklerini çok zor bir hâle sokmaktadır. Hastalık sebebiyle Orta Anadolu ile sahil mıntikasını büyükbaş hayvan vebasından korumak amacıyla hayvanların toplatılması ve karadan sevkleri engellenmekte, köylü ise hayvanlarını tüccara satamamaktan dolayı büyük zarurete düşmekte, bu da iktisadi sıkıntıya yol açmaktadır. Aynı zamanda arz edilen sebep ve etkenlerin tesiri altında, uzak olan doğu vilayetlerinin karasığır hayvanları da çevrenin ve zeminin müsaadesi oranında gelişmeye kavuşmamaktadır.

b) Doğu vilayetleri, Orta Anadolu'nun birçok engeline rağmen "koşum öküzü" ve hatta bazı yerlere "damızlık düğge" sevk etmekte, bazı yıllar hastalıktan ötürü buralara sevkıyat yapılamadığından Orta Anadolu'nun ziraatı olumsuz etkilenmekte ve Anadolu için damızlık yolsuzluğu meydana çıkmaktadır.

Hazırdaki Durumdan Çıkarılan Neticeler

1) Doğu vilayetleri büyükbaş hayvan yetiştirilmesine çok elverişlidir. Ciddi bir teşvik görmemesine rağmen bura büyükbaş ırkları Türkiye'nin en mükemmel bir bölümünü teşkil eder. Yılda 100.000 kadar ihraç edilebiliyor. Bu, ortalama bir hesapla 5.000.000 liraya ulaşır.

2) Doğu Anadolu ziraatı; iklim ve arazinin topografik vaziyeti ve nakliyenin yetersizliği dolayısıyla sınırlıdır. Milli ziraat hayvancılık ile müştereken gelişmeye mecburdur.

- 3) Büyükbaş hayvan vebası dolayısıyla hayvan sevkiyatı mükemmel olmamaktadır.
- 4) Günlerce mesafe yol giden hayvanlar hem kuvvet hem de ticari kıymetlerini kaybetmektedir.
- 5) Et tüketiminin en fazla olduğu kış mevsiminde sevkiyatın durması dolayısıyla et buhranı yaşanmakta ve bu yüzden hem tüccar hem de ahali sıkıntıya düşmektedir.

Özet

Mevcut ırklardan doğu vilayetleri çevresinin yetiştirmeğe müsait şartlarından azami yararlanmak, ırkları geliştirmek, ziraatın yemlik kısmını çoğaltıp, hububat üretimini et üretimine dönüştürerek ziraata da bir gelişme yönü vermek, hastalık nedeniyle sevkiyat ve ihracattaki bozukluğu gidermek, hayvanları karadan günlerce yol yürütüp kuvvetten ve etten düşürmemek, etin piyasaya her zaman için arzını temin etmek gerekir. Bu amaca varmak için aşağıdaki tedbirlerin alınmasını düşünüyorum:

Teklifler

Yukarıda arz edilen muhtelif mahzurları bertaraf etmek, ziraat ve hayvancılığa yeni bir yüz vermek için aşağıdaki tesis ve tedbirlerin yapılması lazımdır.

1) *Doğu'da Büyük Çağdaş Kesim Yeri ve Frigorifik Halleri Kurulması*:²¹ Her ne kadar bütün eklentileri olan çağdaş ve büyük bir kesim yeri ve frigorifik hali inşası sermaye gerektirir ise de bugün Ankara, İzmir ve İstanbul gibi büyük şehirlerde kesim yerlerinin yerel belediyelere yük olmadan inşa edildiği görülmekte; yıllık sığır, koyun ve keçi olmak üzere binlerce hayvan kesilen kesim yerleri büyük gelirler elde etmektedir. Bu gelirin bir kısmının belediyeler tarafından inşaatı yüklenecek şirkete ödenmesi hâlinde durum rahatça uygulamaya sokulabilir.

2) *Doğu Vilayetlerinin Denize En Yakın Yerlerinde Soğuk Hava Depoları İnşası*: Sahilde yapılacak soğuk hava deposu, içeriden gelecek etlerin, vapur varıncaya kadar muhafazasına hizmet edecektir. Bu husus hal inşa edilen yerin ticari öneminin artmasını da sağlayacaktır.

3) *Erzurum-Rize Şosesinin İkmali*: Erzurum ve Karadeniz arasında en kısa yol Erzurum-İspir-Rize (200 kilometre) yoludur. Bu yolun Erzurum'a ait olan Erzurum-İspir kısmı tamamlanmıştır. Rize Vilayeti tarafında da vilayet muntikasına isabet eden kısma şose yapılacak olursa, merkez soğuk hava deposunda korunan etler en kısa yoldan süratle sahile sevk edilmiş olacaktır. Aynı zamanda Karadeniz sahilini doğu vilayetlerinin en büyük pazarı olan Erzurum'a bağlayacak olan bu yolun, askeri ve iktisadi açıdan da kıymeti belirtmeye değerdir. Trabzon yolu da mükemmel olduğundan bu yoldan da tamamıyla yararlanılacaktır. Trabzon-Erzurum yolu 330 kilometredir.

4) *Kamyonlarla Etlerin Nakli*: Erzurum-Rize-Trabzon şose yolundan etler en ucuz olarak kamyonlarla taşınabilir. Bir kamyonu 1.500 kilo ağırlığında yük konulabileceği için, bir kamyonla ortalama 10 adet kesilmiş karasığır nakli mümkündür. Etler, mesela Erzurum soğuk hava mahzeninden çıktıktan sonra kanaviçelere sarılmış olarak nakledilecektir.

5) *Sahil Frigorifiğinde Toplanan Etlerin Sevki*: Bu etlerin İstanbul ve başka mevkilere nakli de; hususi tesisleri, yani soğuk hava tertibatı bulunan vapurlarla sağlanacaktır. Devlet vapurları ve diğer özel şirketlerin bu tesisatı yapması çok kolaydır.

Bu yazılan tesislerin yapılması ve tedbirlerin alınmasından doğacak faydalar birinci kısımda arz edilmiş idi. Bu faydalardan ayrı memleketin ekonomisi üzerinde etkili olacak diğer hususlar da aşağıya yazıldı:

a) Memlekette yetiştirici sınıfı teşekkül edecek, Türkiye için uzmanlarca tavsiye edilen rençberlik ve hayvancılık birlikte gelişecektir.

b) Memleketin her tarafında besicilik sanatı meydana çıkacak, zirai mahsullerden istifade edilecektir. Doğu Anadolu ziraatı emin ve faydalı bir tüketim sahası bulacaktır.

c) Mezbaaha artışı, kan ve sair atıklar ziraatta kullanılacaktır.

d) Derilerin bir kısmı memleket içinde kalarak "tabakçılık", "kunduracılık" ve "saraçlık" meydana gelecektir. Bu sanayinin gelişmesinin Doğu Anadolu için bir gelir kaynağı olmasından başka, memleketin pek yakın ihtiyacını karşılaması ve ordunun ihtiyacına tekabül etmesi de ayrıca kayda değerdir.

e) Konserve fabrikaları yapılmasını kolaylaştıracaktır. Bunun özellikle ordu için büyük bir önemi vardır. Müdafaa-i Milliye Vekâleti öteden beri konserve et fabrikası düşünmektedir. Bu fabrikanın en azından ufak bir örneği doğu için kurulmuş olacaktır. Bu gibi fabrikalar bilhassa et üretimi fazla olan yerlerde yapıldığı takdirde faydalı olur. Barış ve seferberlikte azami yarar sağlayacaktır.

²¹ Yazarın "Frigorifik hali" dediği "soğutma depoları" olarak kullanılan yerlerdir.

f) Bağırşakçılık ilerleyecektir.

g) Romanya, Bulgaristan ve Yunanistan'da gündün güne ilerleyen pastırmacılık en fenni şekilde yapılacaktır. Bu sayede bizim milli mahsulümüzün kıymeti de muhafaza edilecektir.

h) Seferberlik olduğunda her tarafa sevk edilebilecek şekilde kâfi miktarda eti Müdafaa-i Milliye Vekâleti en sağlıklı ve emin bir şekilde tedarik edebilecektir.

k) Çoğu mal sahibi olan köylüler sevkıyatı başarılı yapamadığından dolayı hayvanlarını celeplere ucuz fiyatla satmaktadır. Oysa bu durumda kesim yerine kendileri götürüp satacaklarından araçların zararından kurtulacaklardır.

l) Akdeniz havzasındaki hükümetlerin ve adaların çoğu dışarıdan et aldığından, güzelce beslenip soğutulmuş Türkiye etlerini çok istekle kabul etmeleri ve böylece büyük yarar sağlanması mümkündür.

Umumi Harpten evvel Trabzon yoluyla İstanbul ve sair sahil şehirlerine ve adalara 5.000.000 hayvan (*koyun, keçi, sığır*) sevk ediliyordu.

1926 senesinde Trabzon yoluyla 1.200.000 çeşitli hayvan (850.000 koyun, 170.000 sığır) İstanbul ve sahil şehirlerine ihraç edilmiştir.

Erzurum havalisinden ayrıca 30.000 sığır da Suriye havalisine gönderilmiştir. Anadolu içerisine "*kasaplık*", "*pastırmalık*", "*damızlık*" ve "*koşum hayvanı*" olarak yollananlar bu miktardan hariçtir.

Ortalama bir hesapla Erzurum havalisi senede 20.000.000 liralık hayvan ihraç edebilecektir.

Bu ihracat canlı hayvan şeklinde olursa 1.500.000 nakliye ücreti veriliyor. Vapurda "*ot masrafı*" olmak üzere 500.000 lira harcanıyor. Bilhassa şurası da kayda değerdir, bu ot bedeli Rusya'ya ve sair ecnebi memleketlere veriliyor.

Bundan dolayı ilmi ve iktisadi etkenler bu durumun ıslahını doğurmaktadır. Milyonlarla ihracat tanzim edilmeli, ilkel usuller kaldırılıp yerine çağdaş vasıtalarla mükemmel şekillerde verimli sistemler kurulmalıdır. Bu mesele Doğu Anadolu için fevkalade önemli bir iktisadi meseledir. Bunu inceleyip en uygun şekilde sonuçlandırmak lazımdır.

Kars havalisini Erzurum havalisinden ayrı olarak incelemek daha doğrudur. Kars'ın ihracatı Rusya'nın güneyi için daha uygun geliyor. Kars evvelce 1.500.000 liralık benzin ihracatı yapıyordu. Şimdi yıllık 10-12 bin sığır, 22-25 bin koyun ihraç ediyor. Kars'tan Batum yoluyla yapılan hububat ihracatı da 750 vagonudur. Kars'tan Rusya'ya çok miktarda "*kuru ot*" da ihraç ediliyor. İhracatının mühim bir kısmını kuzeye yapan Kars havalisini Erzurum muntikasına dahil etmemek mümkündür. Ancak Anadolu ceplerinin Kars'tan aldığı sığır ve koyunları yine Trabzon-Rize yoluyla sahillere ve Erzurum-Erzincan üzerinden Orta Anadolu'ya sevk ettikleri de bilinmektedir.

Biz, Kars yöresinde yeterli hayvan bulunduğunu tekrar kaydediyoruz. Bu iş ciddi mali teşebbüslere müsaittir.

Erzurum Buğdayları (İhsan Abidin, 1928: 18, 151)

Doğu Anadolu ovalarında arazinin alüvyonlu kısımlarında verimlilik gayet iyidir. 5-6 manda koşulmuş "*kotan*" denilen mahalli sabanla yapılan tarla sürmesi sonunda, müsait senelerde bire otuz derecesinde ürün alınır. Doğu Anadolu'nun yüksek dağları ve yaylalarında zengin bir bitki topluluğu olduğu için, büyükbaş hayvan yetiştirilmesi de çok önemli bir dereceyi bulmuştur.

Erzurum'da yetiştirilen buğdaylar şunlardır:

1) Kırık²² buğday (kaf ye re ye kef).

2) Ak buğday. Bu buğday çeşidi kılçıklı, yumuşak, kırmızı buğday olup kızıl buğdaydan daha açık bir renge sahiptir (Ürkmez&Küçükugurlu, 2024: 399).

3) Daphan²³ buğdayı: Aşkale-Erzurum arasında yetişiyor²⁴.

4) Saribaş: Buğday ile çavdar arasındır, yalnız çavdar gibi siyah değildir. Rengi daha çok buğdaya benzer. Bununla

²² Yazar, bu sözcüğü Erzurum'daki söylenişine göre "kaf ye re ye kef" harfleri ile yazmıştır. Erzurum yöresinde "*kırık*" denen buğdaya Gümüşhane'nin Yukarı Dere kısmında "*kırık buğday*" denir ki, Türk diline uygun olanı "*kırık*" sözcüğüdür.

²³ Metinde "te, elif, ye, ha, elif, nun, güzel he" ile "*Tayhane*" şeklinde dizilmiş olup, bu doğru değildir. Yöre halkı bu ovaya "*Daphan*" demektir. 1830 yılında Erzurum Müftüsünün tuttuğu bir defterde; Kevahor Köyü ahalisinden bir kısmının "*Dabhan*" denilen ovada tarlaları bulunmaktadır (BOA, *HAT*, 1040/43065).

²⁴ On yedinci yüzyılın ortasında Erzurum'a bulunmuş olan Evliya Çelebi; Erzurum'da yedi çeşit buğday yetiştiğini kaydetmiş ise de, yalnızca kılçiksız buğday, ak buğday ve deve dişi türlerinin adını yazmıştır (Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (2. Kitap), yay. haz. Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı-Kredi Yay., İstanbul 1999, s. 109).

yapılan ekmek uzun müddet yumuşak kalır. Aynı tohum birkaç defa ekildiği takdirde çavdara dönüşür.

Güzlük (İhsan Abidin, 1928: 246-247)

Göle, Çıldır ve Ardahan kazalarında sonbahar ekimi olarak ancak "çavdar" ekilir. Buna da "güzlük" denilir. Köylü, tarlasını bir sene eker, bir sene dinlendirir. Kar yağmadan evvel bir kere tarlayı "kotan" ile sürer, büyük tezekler olduğu hâlde tarlayı terk eder. Kar yağar. Kar kalktıktan sonra tohum atılır, karasabana benzer "cılga" denilen küçük bir nevi kotan ile kapatılır.

Kotan (Göle, Çıldır, Ardahan, Oltu) (İhsan Abidin, 1928: 246)

Arazi killi ve ağır topraklardandır. Köylü, pulluk yerine büyük "kotan" kullanıyor. Her kotana iki çift öküz koşulmaktadır. Yeni açmalarda bu miktar çoğaltılıyor.

Şarki Anadolu (Erzurum) Hayvancılığı (İhsan Abidin, 1928: 128-129).

Hayvancılık mıntıkasının bir örneğidir. Arazi dağlıktır ve yaylalar geniştir. Kış uzun ve karlıdır. Tabii çayırlar mevcuttur. Ziraatı de az çok vardır.

Bugün bu mıntıkada en çok hayvancılık vardır. Hayvancılığın fazla olması sanıldığı gibi sadece çevrenin doğal şartlarından doğmaz. Doğu Anadolu'da hayvancılığın varlığını yalnız çevreye ve iklime bağlamak yanlıştır.

Gerçekte yüksekliği 1.800-2.000 metre, baharları yağmurlu, yazları sıcak ve kısa olan, harmanları çoklukla kar altında kalan ve kışları uzun ve soğuk bulunan bu mıntikanın umumi manzarası ziraattan çok hayvancılığa müsaittir. Başka birçok mıntikalarda da böyledir. Geniş meralar, bol otlar, hayvan yetiştirmesine müsaittir. Köylülerin çoğu da hayvancıdır.

Fakat Doğu Anadolu'da ziraatın tali kalmasını, yalnız doğal çevrenin etkisine bağlamamak gerekir. Bayezit, Muş, Eleşkirt, Erzurum ve Pasinler gibi birçok geniş, kırık ve çökük ovalar ziraata çok elverişlidir. Buralarda bugün ziraat tali ise, ziraat yapılamadığından değil, başka etkenlerin noksanlığındandır. Muhtelif etkenler arasında nüfus ve nakliye vasıtalarının azlığı oldukça etkilidir. Muş Ovası, Umumi Harpten önce tamamen ekili idi. Ama iki sene evvel geçtiğim zaman burasını boş gördüm. Yerleşecek muhacirlerle bu verimli ova yoğun bir ziraat sahası olacaktır.

Nakliye vasıtalarının azlığının ziraat üzerindeki etkisini göstermek için, Erzurum'da iken dinlediğim bir olayı anlatacağım. Bu olay hem ziraat ile nakliye arasındaki ilişkiyi gösterecek kadar kıymetli, hem de mevzum dolayısıyla önemlidir:

İhtiyar ve tecrübeli bir Erzurumlu çiftçi dedi ki: "1919 (1335) senesinde tarlalarım ve öküzlerimden başka sermaye olarak 4.100 lira da param vardı. Bu para ile bir kile buğdayı 20 liraya, bir kile arpayı da 12 liraya alarak ziraat yaptım. Hasat zamanında tohumun üç misli kadar ekin aldım. Buğday ve arpa dışarıya gönderilmediğinden, hasat da bereketli olduğundan zahire kıymetten düştü. Buğdayın kilesi 7,5-8, arpanın kilesi 4 liraya indi. Böylece bizim sermaye de 4.100 liradan 2.100 liraya düştü. 1920 (1336) yılında yine ektim. Mahsul yine 2-3 misli oldu. İhracat yoktu. Bu defa da arpanın kilesi 80, buğdayın kilesi 150-160 kuruşa indi. Sermayemiz de 600 liraya düştü. 1924 (1340) senesinde elimizde çok zahire bulunuyordu. Bu sene de mahsul çok bereketli idi. Bire 7-10 nispetinde oldu. İhracat olmadığından bizim sermaye düştü. Şimdi yiyecek ekmek var, fakat elimizde para edecek bir şey yok. Bereket, bize felaket oldu".

Bundan dolayı Doğu Anadolu'da hayvancılığın fazla yapılması, ziraata müsait olmayışından değil, nüfus azlığı ve nakliye sorunlarından ötürüdür.

Fotoğraf 1: Erzurum'da Kağrı ile Nakliyat (Müderris İhsan Abidin, Müderris Rıza İsmail Beyler)
(Bu fotoğraf Ulucami ile Çifte Minareli Medresenin arasındaki sokakta çekilmiştir)

Değerlendirme

İhsan Abidin Bey'in, araştırma gezileri sırasında en fazla Erzurum ve çevresinde bulunduğu anlaşılıyor. Hatta kendisine ait eklediği bir resim de Erzurum'da çekilmiştir. Bunun özel bir nedeni olup olmadığı bilinmiyor, ama kitabındaki en ayrıntılı bilgi verdiği yer Erzurum ve civarıdır. Bu bakımdan onun verdiği bilgiler Erzurum ziraat tarihi için ayrıca değerlidir.

İhsan Abidin Bey'in Umumi Harpten birkaç yıl sonra yaptığı gözlem ve bilimsel değerlendirmeler, Erzurum'un harp sonrası en ihtiyaçlı vilayetlerden olduğunu gösterir. Hem Umumi Harpte hem de sonraki Rus ve Ermeni işgallerinde nerdeyse tamamen yakılmış ve yıkılmış bir şehir ve vilayet olan Erzurum, büyük yoksulluk ve yokluklara düşer olmuştu. Bu sıkıntılı yıllarla birlikte Tanzimat devrinden Cumhuriyete kadarki Erzurum ziraat tarihi üzerine yaptığımız çalışma bitmek üzeredir. Dolayısıyla ilave bilgiler vermek ihtiyacı duyulmamış olup, zaten konumuzun dışındadır. Çünkü bu çalışma İhsan Abidin Bey'in gözlem ve bilimsel değerlendirmelerine ayrılmıştır.

Eserde önemli oranda "dizgi yanlışı" vardır, özellikle yer adlarına ilişkin birçok hata yapılmıştır. Bunların yazardan kaynaklanmadığı ortadadır, çünkü yıllarca bizzat dolaşmış bilgiler alan bir kimsenin bu yanlışları yapması olası değildir. Bu çalışmada düzeltilen yer adlarına ayrı ayrı işaret edilmedi ve düzeltilerek verildi. Eserin aslı ile yapılacak karşılaştırmada yanlış dizilen sözcükler görülecektir.

Kaynaklar

BOA, *Ayniyat Defteri*, nu. 829.

BOA, *DH. ŞFR*, 521/95.

BOA, *HAT*, 1040/43065.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi (2. Kitap)*, yay. haz. Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı-Kredi Yay., İstanbul 1999.

İhsan Âbidin. (1928). *Anadolu Ziraat ve Yetiştirme Vaziyeti (Morfoloji, Kılımatoloji, Ziraat ve Yetiştirme Şerait-i Tabiiyye ve İktisadiyyesi, Anadolu Mecmua-i Hayvâniyyesinin Menşeleri ve Tasnifi)*, I. İstanbul: Resimli Ay Matbaası Türk Limited Şirketi.

Taylor, J. G. "Report by Consul Taylor, on the Trade and Sheep and Cattle Farming of the Consulate of Koordistan during the Year 1870", *Commecial Reports Received at Foreign Office from Her Majesty's Consuls in 1871*, London 1871, s. 1072-1087.

Tozlu, S. (2002). "Erzurum Sazlıkları (Reedbeds in Erzurum)", *Doğu Coğrafya Dergisi*, V/7: 187-219.

Tozlu, S. (2022a). "Doğu Anadolu Ovaları ve Yaylaları". *ETÜT Dergisi*, 4, Haziran: 101-126.

Tozlu, S. (2022b). "İhsan Abidin Bey'in Bilgilerine Göre Erzincan, Dersim ve Elaziz Vilayetlerinde Ziraat", *ETÜT Dergisi*, 5, Aralık: 88-111.

Tozlu, S. & Kılıç, Ü. (2011). "Erzurum Ziraat Tarihinden Notlar: Zeyrek", *Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/4: 101-115.

Ürkmez, N. & Küçükuşurlu, M. (2024). "İngiliz Konsolos Memuru Henry Hunter Calvert'in Raporuna Göre Erzurum Ziraat Hayatı (1847)", *Turcology Research*, 80: 396-409.

Ürkmez, N. & Küçükuşurlu, M. (2024). *İngiliz Konsolos Memuru Henry Hunter Calvert'in Raporuna Göre 19. Yüzyılın Ortalarında Erzurum (İdarî, İktisadî, Sosyal ve Coğrafi Durum)*. Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 20: 25-41.

Yazar Katkıları: (Tek Yazar) Fikir-; Tasarım-; Denetleme-; Kaynaklar-; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi; Analiz ve/veya Yorum-; Literatür Taraması-; Yazıyı Yazan-; Eleştirel İnceleme- Tek Yazar.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Author Contributions: (Sole Author) Concept -; Design-; Supervision-; Resources-; Data Collection and/or Processing-; Analysis and/or Interpretation-; Literature Search-; Writing Manuscript-; Critical Review-; Other-

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.